

Олександр Величко,
аспірант Житомирського
державного університету
імені Івана Франка

ПРОВІДНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ТУРИСТИЧНОЇ ІНДУСТРІЇ

У статті подано характеристику провідних теоретичних підходів до проблеми формування громадянської компетентності студентів – майбутніх фахівців туристичної індустрії – у процесі професійної підготовки. Обґрунтовано галузеві підходи до проблеми дослідження (соціологічний, психологічний, педагогічний, соціально-педагогічний) та загальнопедагогічні (компетентнісний та аксіологічний), подано їх характеристику.

Ключові слова: громадянська компетентність, компетентнісний підхід, аксіологічний підхід, надпредметні компетентності.

В статье представлена характеристика основных теоретических подходов к проблеме формирования гражданской компетентности студентов – будущих специалистов туристической индустрии – в процессе профессиональной подготовки. Обосновано отраслевые подходы к проблеме исследования (социологический, психологический, педагогический, социально-педагогический) и общепедагогические (компетентностный и аксеологический), представлено их характеристику.

Ключевые слова: гражданская компетентность, компетентностный подход, аксеологический подход, надпредметные компетентности.

The article contains the description of the leading theoretical approaches to the formation of students' civic competence, prospective professionals in the industry of tourism, in the process of their training. There are grounded the branch approaches to research topic (sociological, psychological, educational, social and pedagogical) and general pedagogical (competence and axiological), suggested their characteristics.

Key words: Civic competence, competence approach, axiological approach, nadpredmetnye competences.

Проблема громадянської компетентності особистості має високий рівень актуальності, особливо у суспільствах, які мають невеликий досвід власної державності. Формування громадянської компетентності, виховання громадянськості відноситься до тих завдань педагогічної науки

і практики, які викликають незаперечний інтерес у вітчизняних науковців періоду української незалежності – філософів, психологів, соціологів, політологів, істориків. Дослідження змісту та особливостей формування громадянської компетентності майбутніх фахівців знайшли своє відображення у численних наукових розвідках як вітчизняних, так і зарубіжних учених (А. Рацул, О. Рацул, В. Михайліченко, В. Шахрай, Х. Мюнклер, Ю. Подлесна, Т. Зоріна, Р. Даль та ін.) [1–6]. Науковці відзначають складність процесу формування громадянської компетентності на різних вікових етапах розвитку особистості, зумовлену як внутрішніми, так і зовнішніми соціальними чинниками функціонування українського соціуму. Науковці, аналізуючи проблему формування громадянської компетентності, відзначають в ній аксіологічний компонент (щодо формування громадянських цінностей), дидактичний (як реалізацію завдань громадянської освіти й виховання), соціально-педагогічний (як вивчення впливу громадянськості на соціалізацію особистості) та ін.

Основна ідея нашого дослідження базується на тезі про специфіку формування громадянської компетентності майбутніх фахівців сфери туризму, яка потребує виваженого теоретичного аналізу й виокремлення кількох провідних теоретичних підходів.

Метою статті є аналіз провідних теоретичних підходів до проблеми формування громадянської компетентності майбутніх фахівців туристичної індустрії.

Громадянська компетентність як об'єкт наукового дослідження розглядається нами як феномен культурного, соціального, освітнього, нормативно-правового характеру. Щодо останнього, то зазначимо, що проблема формування громадянської компетентності особистості під час навчання (в тому числі й у ВНЗ) не стала підґрунтям для прийняття в Україні якогось спеціального окремого нормативно-правового документа. Проте основи формування громадянської компетентності можна знайти в кількох документах, створених або ж ратифікованих в Україні протягом періоду незалежності. Так, у Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності (2000 р.) йдеться про громадянськість як духовно-моральну цінність; громадянська компетентність окреслюється як рівень прояву сформованої громадянськості [7].

Поняття громадянської компетентності може бути розглянуте в сукупності **кількох теоретичних підходів**, за якими визначаються відмінності у тлумаченні цього поняття в різних науках. При цьому ми пропонуємо вирізняти як *галузеві* підходи до проблеми дослідження – соціологічний, психологічний, педагогічний, соціально-педагогічний – так і *загальнопедагогічні* – компетентнісний та аксіологічний. Крім того, ми вважаємо, що суттєве значення для науково-теоретичного аналізу проблеми дослідження має *педагогіка співробітництва*.

Так, у межах *соціологічного* підходу до формування громадянської компетентності цей процес може розглядатися як соціальна ситуація розвитку, а суб'єкти формування громадянської компетентності – як агенти й провідники соціалізації, які впливають на розвиток громадянських якостей особистості. Важливе значення соціологічний підхід має для нас ще й тому, що:

1) в його межах можна розглядати взаємодію соціального інституту освіти з іншими інститутами й інституціями з метою якомога більш ефективного формування громадянської компетентності майбутнього фахівця;

2) соціологічний підхід розглядає систему чинників соціалізації особистості, серед яких і освітні заклади, й держава як макрочинник соціалізації; тому є можливість співвіднести місце і роль чинників соціалізації у формуванні громадянської компетентності;

3) важливе значення має аналіз статусно-рольової структури сучасного студентства з метою виявлення у них відповідного потенціалу до формування громадянської компетентності в умовах вищого навчального закладу.

Психологічний підхід до формування громадянської компетентності дає можливість розглядати проблему психологічного впливу на особистість під час формування громадянської компетентності. Крім того, у межах цього підходу розглядається зв'язок процесу формування громадянської компетентності з базовими психічними процесами особистості – пам'яті, уяви, уявлення, мислення тощо. Психологічні механізми формування громадянської свідомості, громадянських якостей особистості представлені в науковому доробку М. Боришевського [8-9], М. Алексєєвої [10], Б. Кобзаря, М. Тайчинова [11], В. Струманського [12] та ін.

У межах нашого дослідження особливе значення мають окремі психологічні теорії, які дають можливість пояснити становлення громадянськості особистості як психологічний процес. До них ми відносимо, насамперед, соціально-когнітивну теорію А. Бандури [13]. У межах цієї теорії науковці дійшли висновку про взаємозалежність поведінки людини, особистісних аспектів її розвитку і середовищного впливу. Отже, на поведінку особистості (в тому числі й на поведінку людини як громадянина) здійснює вплив суспільне оточення; однак і сама людина в стані відіграти активну роль у створення оточуючого середовища (наприклад, певного рівня громадянського суспільства). А. Бандура був переконаний, що переважно поведінка людини формується шляхом спостереження на основі прикладів.

Має своє місце у контексті проблеми формування громадянської компетентності й рольова теорія особистості, заснована й розвинена Дж. Мідом [14], Я. Морено [15], Е. Берном [16], Р. Келлі [17] та ін. В

основі цієї теорії лежить положення про те, що розвиток особистості залежить від двох груп чинників: інтернальні чинники, пов'язані із задоволенням інстинктів, реалізацією базових потреб тощо; екстернальні чинники, що визначають вплив на розвиток особистості з боку культури, соціальних очікувань; ці чинники спонукають до інтеріоризації соціального досвіду, що особливо важливо для нашого дослідження.

Рольова теорія лягла в основу постійних дискусій на тему співвідношення біологічного й соціального начал у людині. Тому формування особистості в рольовій теорії розглядається як постійні пошуки балансу між соціалізацією та індивідуалізацією особистості [18].

1. Ще однією актуальною для проблеми нашого дослідження класичною психологічною теорією ми обрали гуманістичну теорію особистості (К. Роджерс, Г. Олпорт, А. Маслоу та ін.) [19–21]. За основними положеннями цієї теорії, центральною ланкою особистості є самооцінка, уявлення людини про себе, «Я-концепція», що породжується у взаємодії з іншими людьми у суспільстві. Однак формування самооцінки не проходить без конфліктів, вона часто не збігається з оцінкою з боку оточуючих і тоді виникає дилема – чи прийняти оцінку інших, чи залишитися зі своєю. У Г. Олпорта особистість – це відкрита система, а її розвиток завжди реалізується у взаємодії з іншими людьми в межах оточуючого соціального середовища [20]. В теорії А. Маслоу суспільство означене як таке, що може розвиватися лише за умови розвитку здорових, розумово повноцінних членів спільноти; ядро особистості утворюють гуманістичні потреби в добрі, моральності, доброзичливості, з якими народжується людина і які вона може реалізувати в певних умовах [21].

Врешті-решт, суттєве значення для психологічного аналізу проблеми формування громадянської компетентності особистості має концепція особистості Г. С. Костюка, згідно з якою індивід стає суспільною істотою, особистістю в міру того, як у нього формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції.

Об'єктивна соціальна сутність особистості завжди реалізується суб'єктивними психічними засобами. Одночасно соціально зумовлене психічне в людини визначає її соціальні відносини з іншими людьми [22].

У площині педагогічного підходу до формування громадянської компетентності наголос робиться на змісті, формах і методах громадянської освіти й виховання підростаючого покоління, що забезпечують у своїй сукупності певний рівень громадянської компетентності особистості на різних вікових етапах її розвитку. Власне, на засадах цього підходу й побудована технологія формування громадянської компетентності майбутніх фахівців, представлена нами в розділі 2. Основи педагогічного підходу до формування громадянської компетентності закладені в наукових розробках у галузі громадянської

освіти й виховання, формування громадянських якостей і властивостей особистості (Р. Антонюк, П. Вербицька, О. Вишневський, Н. Косарева, М. Рагозін та ін.) [23–26].

Соціально-педагогічний підхід до проблеми формування громадянської компетентності виражає соціальні характеристики педагогічного процесу щодо розвитку громадянських знань, умінь, особистісних якостей та цінностей особистості, а також дає можливість окреслювати коло проблем, які виникають у межах процесу формування громадянської компетентності в соціальному середовищі особистості.

Оскільки одним з базових понять соціальної педагогіки є поняття соціалізації, важливо зрозуміти, яким чином воно пов'язане з поняттям компетентності загалом і поняттям громадянської компетентності зокрема. Соціалізація, згідно з заявленим нами соціально-педагогічним підходом, є способом сприйняття студентом основних атрибутів професійної і громадянської культури, тому в процесі соціалізації майбутніх фахівців суттєве значення має: орієнтація соціального середовища ВНЗ на формування громадянської компетентності; залучення студентів до громадянської діяльності з метою набуття ними досвіду громадянської поведінки; реалізація в процесі навчання і виховання майбутніх фахівців форм громадянської освіти й виховання [27, с. 13–16].

Як відомо, особистість проходить процес соціалізації під впливом трьох різного рівня чинників: сім'ї та найближчого оточення (перший рівень чинників); етнокультурне оточення, тип поселення, навчальний заклад (другий рівень); держава, тип суспільства (третій рівень). Як бачимо, формування громадянськості також залежить від тих самих чинників, тільки виявляють вони себе дещо по-іншому (табл. 1).

Таблиця 1

Провідні чинники соціалізації та їх характеристика в контексті проблеми формування громадянської компетентності

Чинник соціалізації особистості	Його сутність	Вплив на формування громадянської компетентності
Сім'я	Справляє визначальний вплив на соціалізацію особистості в період дорослішання	У сім'ї закладаються основи громадянськості залежно від рівня громадянської освіти й виховання членів сім'ї
Найближче середовище спілкування	Однолітки та інші значущі особи складають референтну групу особистості, яка справляє соціалізаційний вплив протягом усього життя особистості	В середовищі референтних осіб формуються засади демократичних відносин, партнерської співпраці, суб'єкт-суб'єктної взаємодії

Навчальний заклад	Завдяки організованому навчальному і виховному впливу забезпечує системний характер соціалізації в межах соціального інституту освіти	Сприяє засвоєнню системи громадянських знань, формує досвід громадянської діяльності та забезпечує розвиток громадянських цінностей
Етнічна культура	Виступає соціалізаційним чинником як соціальний інститут, що зберігає національне в загальнодержавному	Дає можливість впливати на розвиток етнічної толерантності, на усвідомлення значущості власної історії й культури в загальнолюдському контексті
Конфесійна належність	Забезпечує усвідомлення загальнолюдських цінностей, створених в межах релігійного світогляду	Загальнолюдські цінності складають основу загальнолюдського компонента громадянської компетентності
Держава	Обмежує суспільний простір життєдіяльності й розвитку особистості; визначає нормативно-правові, морально-ціннісні, організаційні засади функціонування соціальних груп та інститутів	Є простором формування й реалізації певного рівня громадянської компетентності, сформованого у процесі соціалізації особистості

Серед загальнопедагогічних теоретичних підходів, які мають значення для розгляду проблеми нашого дослідження, ми виділили компетентнісний та аксіологічний. Розглянемо, яким чином проблема формування громадянської компетентності майбутніх менеджерів туристичної індустрії може бути інтерпретована за допомогою названих підходів.

Компетентнісний підхід в освіті був предметом теоретичних досліджень багатьох вітчизняних та іноземних вчених: І. Єрмакова, О. Пометун, О. Овчарук, С. Бондаря, А. Михайличенка, І. Зимньої, В. Байденка, В. Хуторського, Ю. Татура та ін. Психологічні основи запровадження цього підходу розробляються науковцями А. Алексюком, І. Зязюном, С. Гончаренком та іншими.

Ще у 80-ті роки ХХ ст. ідея розробки компетентнісного підходу набула поширення в освіті; протягом останніх десяти років вона активно розроблялася вітчизняними науковцями з урахуванням європейського досвіду. Його впровадження в навчально-виховний процес не є примхою його ідейних натхненників – це продиктовано вимогами часу і входженням нашого освітнього простору до єдиної європейської освітньої системи. Стає очевидним, що випускник вищого навчального закладу, що традиційно виступав об'єктом педагогічного впливу викладача, тобто «гумкою», що поглинала теоретичні знання з багатьох навчальних дисциплін, сьогодні опиняється неконкурентоспроможним аутсайдером на ринку праці, адже його професійні надбання не адаптовані до життя в сучасних соціально-політичних і економічних умовах, і перетворюються

на непосильний тягар, що не приносить матеріального і духовного задоволення.

Однією з причин, що зумовлюють перехід до технологій навчання, зорієнтованих на результат є зміна соціального замовлення на випускника і потреб самого випускника, який попадає на ринок праці, де можуть змінюватися не тільки шляхи досягнення цілей діяльності, а й сама мета, причому досить швидко. Тому на порядку денному постають невідкладні питання змін методик викладання, підвищення динаміки змін варіативної частини змісту освіти та перехід від оцінювання якості підготовки не як набору знань, вмінь і навичок з окремих предметів, а як набору інтегрованих і спеціалізованих компетентностей [28, с. 43].

Компетентнісний підхід висуває на перше місце не поінформованість студента, а вміння розв'язувати проблеми, що виникають у пізнавальній, технологічній і технічній діяльності, у сферах етичних, соціальних, правових, професійних, особистих взаємовідносин. Запропонований підхід передбачає такий вид змісту освіти, який не зводиться до знаннево-орієнтованого компонента, а передбачає цілісний досвід вирішення життєвих проблем, виконання ключових функцій, соціальних ролей, компетенцій [29, с. 27].

Завдяки компетентнісному підходу ми можемо інтерпретувати громадянську компетентність як навчальний результат громадянської освіти майбутнього фахівця. Крім результату освіти, у студента мають бути сформовані також громадянські цінності й досвід громадянської діяльності [27]. Таким чином, компетентнісний підхід дає можливість тлумачити громадянську компетентність як багатокomпонентний феномен, у якому ієрархізовані окремі групи компетентностей, визначені міжнародними документами. В системі компетентностей виокремлюють надпредметні, або ж транспредметні компетентності, які отримали назву ключових, базових; крім того, існують загальнопредметні компетентності – які формуються в процесі вивчення тієї чи іншої дисципліни; третю сходинку в ієрархії компетентностей займають спеціальні – ті, що формуються протягом вивчення окремої дисципліни протягом короткого часу – семестр, навчальний рік [1, с. 155]. Виходячи з такої ієрархії, громадянська компетентність належить до групи **надпредметних**, оскільки нами передбачено її формування в ході вивчення усього циклу суспільних дисциплін протягом усього періоду навчання у ВНЗ [30].

Громадянська компетентність може бути сформована на основі певної діяльності, тому компетентнісний підхід ми певним чином пов'язуємо з діяльнісним, хоча й не розглядаємо його окремо. Компетентність майбутнього фахівця як громадянина зумовлена наявністю у нього певної життєвої позиції виявляється у окремих життєвих професійних ситуаціях.

Формування громадянської компетентності не може здійснюватися

без урахування ціннісної складової образу майбутнього фахівця, і це підтверджує необхідність пов'язання компетентнісного і аксіологічного підходів до проблеми нашого дослідження.

Аксіологічний підхід до проблеми формування громадянської компетентності звертає нас до питання про аксіологічну сутність громадянської компетентності та необхідність розвитку у студентів громадянських цінностей під час вивчення суспільних дисциплін. До громадянських цінностей, як відомо, відносять такі:

1) загальнолюдські – цінність людини як особистості, а також цінність природи як оточення кожного з нас;

2) демократичні цінності – цінність власної гідності, свободи особистості, рівності можливостей, солідарності; цінність довкілля як оточуючого світу та відповідального ставлення до нього; цінність влади як демократичного координатора в суспільстві; активна громадянська позиція, спроможність впливати на суспільне життя навколо себе; цінність міжкультурного співіснування в суспільстві;

3) національні – цінність своєї Батьківщини й держави; цінність своєї належності до певної нації, усвідомлення її майбутнього; цінність національної історії, культури, мови тощо [31, с. 22].

Аксіологічні характеристики громадянськості знаходять своє відображення у теоріях демократичного суспільства та його системі цінностей. Так, О.Радченко аналізує можливості формування демократичної системи цінностей громадянина українського суспільства на шляху переходу від тоталітаризму (з власною системою цінностей) до демократії [32]. Учений виводить змістові характеристики цінностей у суспільстві з суспільних же потреб громадянина, які, зустрічаючись з обмеженим ресурсом, викликають цінність того чи іншого явища, переживання, дії. На його думку, можна виокремити три основні групи цінностей: матеріальні (відображають потреби існування), комунікативні (віддзеркалюють потреби соціалізації) та духовні (впливають з потреб у саморозвитку) [32, с. 21]. В. Козаков визначає головні групи ціннісних механізмів, які дають можливість громадянському суспільству взаємодіяти з демократичною владою: ментальні – взаєморозуміння, порядок, свобода, патріотизм, моральність та ін.; правові – безпека, законність, соціальна справедливість; культурні – освіта й виховання, мистецтво, література; політичні – соціальна відповідальність; інформаційні – інформаційна відкритість суспільства [33, с. 84–85.].

Зазначимо, що в умовах функціонування українського суспільства як суспільства з перехідним типом політичної системи проблема ціннісного вибору кожного громадянина є досить актуальною, оскільки співвітчизники (особливо молодь), розчарувавшись у радянських та пострадянських цінностях, звернули посилену увагу на цінності європейські, ліберальні. Проте спостерігаємо процес певного неприйняття й цієї системи цінностей

внаслідок несприйняття надміру свободи [34].

Таким чином, нами розглянуто окремі групи наукових джерел, які складають основу теоретичного аналізу проблеми формування громадянської компетентності майбутнього фахівця в процесі професійної підготовки. До таких груп ми віднесли: наукові праці, присвячені проблемі формування громадянськості, громадянської культури, громадянському вихованню, та власне розвитку громадянської компетентності особистості на різних етапах навчання та виховання; вивчені нами в процесі роботи над дисертацією наукові розробки в галузі професійної підготовки фахівців туристичної індустрії, та пов'язаних з цим проблем, в тому числі й стосовно формування громадянської компетентності.

Крім того, нами виокремлені певні теоретичні підходи до проблеми дослідження, які ми поділили на дві групи: 1) *галузеві* підходи до проблеми дослідження – соціологічний, психологічний, педагогічний, соціально-педагогічний; 2) *загальнопедагогічні* – компетентнісний та аксіологічний. Загалом науково-теоретичний аналіз проблеми дослідження дозволяє стверджувати, що вона має міждисциплінарний характер, потребує розробки певних технологічних компонентів, які б уможливили формування громадянської компетентності майбутнього фахівця туристичної індустрії на засадах сучасної психолого-педагогічної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рацул А. Б. Формування громадянської компетентності як інтегрованої якості особистості майбутнього вчителя / А. Б. Рацул, О. А. Рацул // Вісник Черкаського університету. Серія Педагогічні науки. – 2009. – Вип. 166. – С. 154–159.
2. Шахрай В. М. Громадянська компетентність особистості як проблема сучасного суспільства / В. М. Шахрай // Український соціум. – № 2(25). – 2008. – С. 123–134.
3. Мюнклер Х. Гражданская компетентность. / Херффрид Мюнклер // [http://www.academy, go.ru/Site/GrObsh/Publications/Munkler1.shtml](http://www.academy.go.ru/Site/GrObsh/Publications/Munkler1.shtml).
4. Подлесная Ю. Е. Гражданская компетентность в современном обществе: политологические аспекты формирования и развития : автореф. дис. на соиск. ученой степени канд. полит. наук / Ю. Е. Подлесная. – М., 2006. – 19 с.
5. Зорина Т. Гражданская компетентность школьника [Электронный ресурс] / Т. Зорина. – Режим доступа : <http://www.den.za.dnem.ru/page.php?article=147>.
6. Даль Р. А. Проблемы гражданской компетентности [Электронный ресурс] / Роберт А. Даль. – Режим доступа : <http://www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php>.
7. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шлях освіти. – 2000. – № 3. – С. 2–5.

8. Боришевський М. Виховання громадянської свідомості особистості / М. Боришевський // Педагогічна газета. – 2001. – №5(83), травень. – С. 5.
9. Боришевський М. Формули громадянина – творця: соціально-психологічний портрет особистості – громадянина / М. Боришевський // Світло. – 1998. – № 3. – С. 8–9.
10. Алексеева М. І. Потребово-мотиваційний аспект виховання громадянськості / М. І. Алексеева // Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави : матеріали Другої всеукр. наук. конф., 13–14 листоп. 1997 р. – К., 1997. – С. 107–109.
11. Кобзарь Б. С. Личность и ее становление / Предисл. С. Я. Батышева / Б. С. Кобзарь, М. Г. Тайчинов. – К. : Молодь, 1990. – 468 с.
12. Струманський В. Філософсько-методологічні засади виховання громадянських почуттів і національної свідомості / В. Струманський // Педагогічна практика та філософія освіти. – Полтава, 1997. – С. 114–116.
13. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура. – СПб : Питер, 2000. – 452 с.
14. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід: Пер. з англ. – К. : Український центр духовної культури, 2000. – 212 с.
15. Морено Я. Психодрама / Я. Морено ; пер. с англ. – М. : Апрель Пресс, ЭКСМО-Пресс, 2001. – 246 с.
16. Берн Э. Трансакционный анализ и психотерапия / Э. Берн ; пер. с англ. – СПб. : Братство, 1992. – 384 с.
17. Келли Дж. Психология личности. Теория личностных конструктов / Дж. Келли. – СПб. : Речь, 2000. – 188 с.
18. Горноста́й П. П. Рольова теорія особистості: теоретичні аспекти та практичні апікації / П. П. Горноста́й // Наукові записки Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Главник, 2005. – Вип. 26. – Т. 1. – С. 391–395.
19. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогресс, 1994. – 448 с.
20. Олпорт Г. Становление личности. Избранные труды / Г. Олпорт. – М. : «Смысл», 2002. – С. 166–216.
21. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу ; пер. А. М. Татлыбаевой. – К. : PSYLIB, 2004. – 296 с.
22. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості : монографія / Г. С. Костюк ; під ред. Л. М. Проколієнко. – К., 1989. – 264 с.
23. Антонюк Р. Національне та громадянське виховання учнів та студентів як аспект полікультурного виховання / Р. Антонюк // Мандрівець. – 2001. – № 3/4. – С. 65–68.
24. Вербицька П. Громадянське виховання молоді в добу демократичного

- оновлення України / П. Вербицька // Педагогічний пошук. – 2000. – № 1. – С. 11–15.
25. Вишневський О. Ще раз про народження громадянина: національне і громадянське у сучасному українському вихованні / О. Вишневський // Освіта. – 2002. – 6–13 лют. – С. 67.
26. Косарева Н. І. Виховання громадянськості учнів на ідеях української державності / Н. І. Косарева // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 3. – С. 130–136.
27. Михайліченко М. В. Громадянська компетентність вчителя в контексті оновлення професійної освіти в Україні / М. В. Михайліченко // Шляхи модернізації вищої освіти в контексті євроінтеграції : матер. регіональн. науково-практ. семінару / за заг. ред. Г. В. Терещука. – Тернопіль : Вид-во ТПНУ ім. В. Гнатюка, 2008. – С. 34–39.
28. Степко М. Компетентісний підхід: його сутність. Що є прийнятним, а що проблемним для вищої освіти України / М. Степко // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 43–44.
29. Болотов В. А. Компетентностая модель от идеи к образовательной программе / В. А. Болотов, В. В. Сериков // Педагогика. – 2003. – № 10. – С. 27.
30. Возможности компетентностного подхода в развитии гражданственности старшеклассников / А. В. Дергай и др. – Минск : Медисонт, 2008. – 188 с.
31. Пометун О. І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентісного підходу в українській освіті / О. І. Пометун // Компетентісний підхід у сучасній українській освіті : світовий досвід та українські перспективи / під заг. ред. О. Овчарук. – К. : ІЗМН, 2004. – С. 20–28.
32. Радченко О. В. Ціннісна система суспільства як механізм демократичного державотворення : монографія / Олександр Радченко. – Х. : Вид-во ХарРІ НАДУ «Магістр», 2009. – 380 с.
33. Козаков В. Соціально-ціннісні засади державного управління в Україні : монографія / В. М. Козаков. – К. : Вид-во НАДУ, 2007. – 284 с.
34. Гараніна Г. Соціальна трансформація та зміна ціннісних орієнтацій / Галина Гараніна // Соціальна психологія. – 2009. – № 1(33). – С. 54–59.